

Anu Lahtinen

Budskap bakom retorik

Senmedeltida brev som källmaterial för familjeförhållanden

- **Det skrivna och uttalade ordet**
- **Retorik och förmärkade uttryck**
- **Omvårdnad och konflikter inom familjekretsen**
- **Källor och litteratur**

Mitt inlägg behandlar senmedeltida brev som källmaterial för familjeförhållanden. Jag tar fram några exempel, mestadels breven som har med den såkallade privata sfären och släktförbindelser att göra. Presentationen knyter sig till min genushistoriska forskning om senmedeltida elitens nätverk och maktpositioner.

Det skrivna och uttalade ordet

Senmedeltida brevväxlingprocessen har några speciella drag som är bra att komma ihåg. Först, det var bara få som var läs- och skrivkunniga. Breven dikterades ofta till skrivaren, och det kunde läsas upp till mottagaren. I några brev säger sändaren explicit "när du har hört detta brev läsas upp, vänligen ta hand om saken jag skriver om" eller "vänligen läs upp detta brev till den ovan nämnda personen" (jfr. FMU V 4596, FMU VII 5813).

Av detta följde att breven var inte alltid så privata som sändaren och mottagaren möjligen skulle önska. Inte heller under senare tiden har brevväxlingen varit självklart privat. Brytningen mellan de skrivkunniga, läskunniga och illitterata var dock speciellt centralt före moderna tider, och den hade sina följder. Elizabeth S. Cohen har diskuterat detta i sin artikel, där hon berättar om en ung italiensk mans kärleksbrev - ett brev som blev en blandning av formella och högtidiga ord och explicit sexuella visor. Hans älskling kunde inte läsa; hon var tvungen att ge brevet åt en läskunning smed, som avslöjade kärleksaffären till hennes föräldrar. Cohen konstaterar:

In particular, the boundaries between public and private could not be the same as in a world where everybody was expected to read and write. For the unlettered, the

advance of written culture did not bring enhanced autonomy or occasion for introspection. Those were luxuries as yet beyond their means. Rather, for them, participation in the powerful new culture of writing demanded a sacrifice of privacy. (Cohen 1993, 196-197.)

Då ingen post existerade, var det ofta en tjänare som skulle föra brevet med sig. I bästa fallet var den här brevbäraren en förtrogen person, som kunde muntligt ge mera omständlig eller hemlig information. När riddaren Erik Fleming år 1539 sände ett brev till borgaren Alert Dreikop i Reval, var det hans kusin och fogde Erik Håkansson, som reste med brevet till Estland:

[--] så sender jac nu dith thenne breffuisere Eriic Hok[on]son [--]. Ær myn kærilig bön till [ider], adj wele wel göre, som oc myn gode tro ær til ider, oc wite mith besta ther vtinnen j allo motto, som j yterligere fförsto, huad ther til alt hörer, mere en iac her vm scriffue kan. Dock kan thenne breffuissere yterligere ider myntlig vnderuise myn vilie oc mening j huad som behöffuis kan. [--] (BFH III 131, kursiv AL.)

Det är värt att observera att det var just kusinen som så ofta var Erik Flemings förtrogne man. Släktingar i lägre rang tjänade sina högre och blev beskyddade av de som var i högre rang. Det finns också andra brev som vittnar, att muntlig information fördes av brevbärarna.

De bevarade senmedeltida brev behandlar ofta ekonomiska och politiska frågor - jordaköp, militära frågor eller arvsjift. När riddaren Erik Fleming år 1526 skrev till sin syster Valborg Joakimsdotter, abbedissa i Nådendals kloster, var det inte för att berätta om dagliga händelser eller fråga systemens välstånd. Han skrev "i hast" till "erligh wel bordigh iomffrv sinn kere söster Walborgh", bedjande att Valborg skulle arrendera ett klostergoods till hans förtrogne man Lasse Henriksson Skrivare. (FMU VIII 6297)

Sådana här "officiella" brev är inte ofruktsamma för en forskare som intresserar sig i familjeförhållanden. De ekonomiska och politiska frågor avslöjar nätverken mellan släktingar och närstående. Ekonomiska och politiska beslut var ju bundna till medeltida släkt- och bekantnätverk. Det är lysande att adliga syskon kunde planera klostrets godsförvaltning på det här sättet och att en ogift syster kunde nå inflytande genom sin position som abbedissa i klostret.

Retorik och förmörkade uttryck

Medeltida brev innehåller speciella tilltalsord och uttryck, vars betydelse är svår att tolka. Sändaren använde ofta formella och konventionella ordaval, hon eller han förutsattes visa sin lydnad för sina föräldrar, förmyndare och människor i högre rang. Ett brev till en styvfar kunde börjas med "Aue Maria gracia plena. Myn dotterlige ödmyukt met wndskyllige dienst nw oc altiid sendt met Gudh. Werduge herre, myn elskelige keriste fader --" (FMU VII 5899) eller slutas med

Mijn hierthe kære ffaar, tager migh icke, Ider ffattege

dotther, till mijsstijckijs att jag Jder so nember, för tij jagh
haffuer so giort aff vort fforste omgenghe och J haffue
mig kallat Jder dotther. [--] Her met Jdher Gudh
befallandes bode met lifff och siell och alt thet I vell wille;
helsser Idhers käre hustru, min elskeligh mor, ssamptt
mine ssmo sysken met monge tussende gode nätther och
liksallige dagar. (BFH IV 275)

Hierarkin illustreras av breven som Erik Håkansson skrev till borgaren Alert Dreikop och rådet i Reval på Erik Flemings och hans fru Hebla Sparres vägnar. Han t.ex. titulerade dem "sin strenge härre och strenge fru", ett vanligt uttryck som betonade hans / hennes auktoritet: "Jtem lather myn strenge ffrv ider kerligen tacka fför idert gode skenck, som j henne nu sende (BFH III 169)", "Jach tacker jder [--] fför all gunst, ære och goth, som ider Er: w: mich tith oc opta vdj myn strenger herris werff -- altide beuised haffue -- (BFH III 188).

Borgaren Alert Dreikop kallades av Erik Håkansson "ffader och synnerlig gode ven" (BFH III 162), med vilket han torde ha hänvisat till Dreikops position som en äldre borgare; de kallades ofta fäder (jfr. Svenska Akademiens ordbok). Ordet "fader" användes dock i många olika förbindelser, hänvisande till auktoritativa personer. Lite senare skrev Erik Håkansson till Alert Dreikop att han "ffördrister [--] til ath bruka ider som myn fader oc gode ven". Det är ofta ord som verkar vara helt bekanta, orden som beskriver känslor och familjeförbindelser, som är faktiskt ganska svåra att tolka. T.ex. användes orden "älsklig", "kära" och "en besynnerligt god vän" flitigt mellan släktingar och vänner men också mellan avlägsna människor.

Retorik som användes är dock intressant i och för sig - de avslöjar vilken slags ordaval som förväntades av brevsändaren och hurdana känslor som ansågs vara lämpliga i ett särskilt tillfälle. Och det är till exempel viktigt att ta hänsyn till att kvinnorna karaktäriserades som döttrar, fruar och änkor - "Valborg Joakimsdotter", "Kristina Magnusdotter", "Gertrud, änkan till borgaren Hans Suurpää" osv. medan männen hänvisades till som ämbetsmän, godsägare och bärare av släktnamnet - "borgaren Hans Suurpää", "Riddaren Erik Fleming av Kvidja gård", "domprosten paval Scheel" osv. Brevet berättar ofta också något om vad som ansågs vara lämpligt för kvinnor och män. Det är t.ex. lysande att när Erik Fleming sände brev till borgaren i Reval, han bad själv honom köpa harnesk eller anställa botsmän. Eriks hustru Hebla Sparre tog mestadels hand om beställningar av frukt, kläder och mat. Fast den här arbetsfördelningen kanske inte alltid gällde i praktiken, byggde breven i alla fall på traditionella synpunkter om de kvinnliga och manliga ansvarsområden.

* * *

Betydelser av orden har ändrats och fördunklats, och brevsändaren kan ha använt eufemistiska eller avsiktligt kryptiska ord (Klockars 1979, 155-156). Därför måste breven läsas mycket noggrant - ett ord kan förändra hela tolkningen. När fogden Erik Håkansson skickade ett brev till Alert Dreikop år 1541, berättade han om Hebla Sparre och hennes kommande "resa":

huar Gud alzmecht:te will lata myn ffrvs rese goo well, til
huilkid sig wil förlöpe in moth julen, dho haffue bode H:
st: och hon med aff synnerlig gunst oc goduilie för myn

tenste skyld aktet ath göre mith bryllop och myn heders dag med på same tid (BFH III 162).

Vad var det här för en resa? Det framgår av ett annat brev, där Erik Håkansson beställde "galigan" till Hebla, "ty thet wil nu her nest wara henne nyttig jn moth jull, viij daga fföre eller aptir, then almectigiste Gud giffue sine helge nodhe dher till, etc." (BFH III 169). Galigan eller galanga (*Alpinia Officinarum*) användes för att lindra förlossningen. Beställningen och festen som planerades tyder på att ordet resa användes här i den gamla eufemistiska betydelsen förlossningen (också den farliga resan eller resan till Tyskland, jfr. ordet travail i engelska och franska, Svenska Akademiens ordbok, Brenner 1953, 115, Sainio 1988, 173). Först när texten jämförs med annat källmaterial kan forskaren få en aning om vad som verkligen behandlas i brevet.

Omvårdnad och konflikter inom familjekretsen

Källorna avslöjar också olika slags spänningar inom familjekretsen. Några glimtar om dem ger domprosten i Åbo, Paval Scheels brevväxling i början av 1500-talet. Domprosten tog hand om många ynglingar och djäknar, som skulle utbildas, och också om några flickor. En av dem var nådendalssyster Kristina, som var systerdotter till Paval. Hennes brev blev adresserade till "Hederwedughin herre mester Powal, domprowest i Abo, syn keriste moderbroder oc elskeligiste fader". "Fadern" kan hänvisa både till Pavals kyrkliga ämbete och hans faderliga plikt att ta hand om Kristina, vars far hade dött.

Breven avslöjar att domprosten skickade Kristina skor och andra gåvor och förvaltade hennes egendom. En ogift jungfru behövde ju en förmyndare som skulle ta hand om hennes tillgångar. Tonen i breven är vörnadsfull och morbrorn tackas för allt gott som han gjort för sin släkting. Kristina skrev också för att få nyheter om sin "hiertans kereste faders" svaga hälsa eller bad pengar för att betala böcker hon köpt: "Jak haffuer til lonss en mark pæninga, som jak haffuer köpt böker fra vastena etc. (FMU VII 5852)."

Trots allt kan forskaren också spåra spänningar mellan Kristina och morbrorn. I ett brev beklagade Kristina att någon hade svartmålat henne och påstått att hon hade hånat sin morbror. Morbrorn hade också undrat varför Kristina hade inte skrivit någonting för en längre tid. Kristina försökte rentvå sig från beskyllningar och försäkrade, att domprosten hade förtjänat endast "störste tack, æra, heder och wördo". Breven ger en aning om de komplicerade vardagliga relationer - om förväntningar om lydnaden och vördnaden å ena sidan och om mänskliga misstolkningar, dubier och stridigheter å andra sidan.

En mera synlig konflikt kan spåras i brevväxlingen mellan domprosten Paval Scheel och borgaren Hans Suurpää i Reval. Hans hade en son, Mårten, som tycks inte ha trivits i Reval. När Paval Scheels tjänare besökte familjen i Reval, rymde pojken till Åbo i samma skepp. Den förargade fadern skrev till herr Paval och beskyllde hans tjänare för att ha hjälpt pojken i flykten (-- "he darff id nycht seggen dat he id nycht en wiiste dat de junge jnt schip wass";

FMU VII 5449). Paval Scheel svarade med ganska skarpa ord, fast han började sitt brev med de vanliga "Venlige helsa forsent met Gudh" och "besynnerlige gode wen":

Jagh hade ganska gerna seet, at han hade stragx komit ider tilhonde igen. Engen fordel weth iak mik aff honom haffua. [--] Teckis ider lata henta honom igen, thet mai göra. Jnte bodh hahde jac effter honom, inthe hentade jac honom hiidh, ey heller achter jac honom hadan föra. [--] Engen kan jach truffwa tidh han sielff wil ey fara, ey heller kan jac nagon latha basta eller bynda for ider skuldh, eller bödhel eller byswen aff mik göra. Ty giordis icki behoff at scriffua sa hommodigh breff fron ider. [--] Jach menthe mik haffua fortjänt tak oc engen owilia, at jak honom haffuer hyllat til mik ther vppa, at han skulde icke koma i on skalke hopp eller tage sik nogot löst liffwerne fore. (FMU VII 5471.)

Den förrymde pojken stannade kvar i Åbo; med Pavals hjälp utbildades han till en präst. Paval hade också en annan revalska borgareson som skulle undervisas "svenska brev, finska och lite latin" (FMU VII 5687). Fadern bad herr Paval att inte ge sonen för fria tyglar, för han var rädd för att hans son kunde råka i svårigheter med knäkter i festligheter i Åbo (FMU VII 5726). Urkunderna berättar om hur barnen och ynglingar försörjdes också av andra än föräldrar. Detta var ofta viktigt på grund av den höga dödligheten, och också för att ungdomen skulle stifta bekantskap med så viktiga människor och skapa sina egna nätverk (Kaartinen 2001, 175-176). "Fadern" Paval Scheel hade ingra biologiska barn, men han var en far för många ynglingar.

Några brev berättar om konflikter mellan syskonen. Jag har redan nämnt Erik och Valborg, abbedissan i Nådendals kloster på 1520-talet. Under Valborgs tid började Gustav Vasa beslagta kyrkans och klostrens ägodelar. Valborg försökte ta hand om försörjningen av klosterfolket som var kvar, men det blev för svårt och till och med hennes bröder var emot klostret. Några bevarade brev avslöjar att Valborg hade skrivit till kungen och bett om hjälp för att hindra sina bröder att ta klostergoods. Kungen gav ändå sitt stöd till bröderna Fleming. (FMU VIII, 6508, 6513.)

Till sist lämnade Valborg klostret och levde sina sista år hos Erik, som var dock misnöjd med att försörja två ogifta systrar. Han grälade med sin bror Ivar om systrarnas försörjning mm. och skrev i sitt brev eller promemoria till sin brorson Lars Ivarsson Fleming: "vij bode for Gud oc mennisker äre plictige til at handhaffue oc försörge dem [systrar] med theris welfärdt j theris liffs tid medh kläder, öll oc maat".

[--] oc epter thet Gud tig hulpit haffuer til en mogen alder oc forstond, få tu rede kant besijnne huad onth eller gotth är [--] fårmana dhin fader, at han skiil mich och mijne arffue vid sig vdj sin liffs tid, så fram han icke wil ath sådanth epter oss boden skall bliffue til rette emellom mijne arffua och hans, och huar så skeer, tho kenne Gud, ath thet är icke mijn skyld, ty iach haffuer altide söckt och begärid en endeligen enda oss emellom. (*Erik Flemings jordeböcker*, 147-149.)

Det är märkvärdigt att Erik kallade sin unge brorson "du"; annars kallade syskon, vänner och fränder varandra "I". Det är också intressant hur Erik i sitt brev bad Gud vittna att han har hade försökt att leva "som bröder böra leva tillsammans". Erik Fleming hänvisade ofta till idealistiska uppförandet i sina brev - hur bröder, grannar eller adliga personer borde leva i fred osv. Detta gjorde han först och främst för att övertyga mottagaren om sina synpunkter.

* * *

Det som jag här kunnat behandla är mestadels de ekonomiska hållanden och maktförhållanden mellan familjemedlemmar - frågor om försörjningen, lydnad och förtroelse. Brevens avslöjar något om familjeförhållandena och nätverk mellan släktingar och närstående - både om det idealiska och om det vardagliga uppförandet mellan familjemedlemmar. Det måste dock hållas i minnet att vi möter många slags främmande sediment när vi läser senmedeltida urkunder. Brevens kan vara mycket fruktsamma, men det är inte lätt att tolka dess budskap.

Källor och litteratur

Urkundssamlingar

- *Bidrag till Finlands historia* (BFH III - IV). Utgivna av Reinhold Hausen. Helsingfors 1904 - 1912.
- *Eerik Flemingin maakirjat - Erik Flemings jordeböcker*. Toim. Aulis Oja. Lisiä Suomen historiaan VII. Valtionarkisto, Helsinki 1964.
- *Finlands medeltidsurkunder* (FMU V - VIII). Utgivna av Reinhold Hausen. Helsingfors 1928-1935.

Litteratur

- Brenner, Alf, *Sjundeå sockens historia*. Andra delen. Sjundeå kommun 1953.
- Cohen, Elizabeth S, *Between Oral and Written Culture: The Social Meaning of an Illustrated Love Letter. Culture and Identity in Early Modern Europe (1500 - 1800). Essays in Honor of Natalie Zemon Davis*. Ed. Barbara B. Diefendorf & Carla Hesse. The University of Michigan Press, Ann Arbor 1993.
- Kaartinen, Marjo: Äidit ja tyttären uuden ajan alussa. *Tanssiva mies, pakinoiva nainen. Sukupuolten historiaa*. Toim. Anu Lahtinen. Historia mirabilis 1. Turun historiallinen yhdistys, Turku 2001.
- Klockars, Birgit, *I Nådens Dal. Klosterfolk och andra c. 1440 - 1590*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 486. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 1979.
- Sainio, Tuula, Apoteksmuseets undervisningsapotek. *ABOA. Åbo landskapsmuseets årbok 52*. Red. Marita Söderström mm. Åbo landskapsmuseet, Åbo 1988.
- Svenska akademiens ordbok. OSA-projektet, Svenska

Andra informationskällor

- Fil.mag. Magnus Ekblads (hist.inst., Uppsala universitet) inlägg "Ett mediums makt - eller maktens medium? - Brevskrivandets sociala funktioner under frihetstiden" i seminariet *Eliterna i det svenska riket under 1600- och 1700-talen*, historiska institutionen, Helsingfors universitet den 10 oktober 2001.

Jag tackar journalisten Juri Nummelin, fil.mag. Terhi Kivistö och prof. Luigi de Anna för att ha kommenterat ordet *resa* och dess användning både i svenska, engelska, franska och latin.

* * *

**Anu Lahtinen arbetar som doktorand i projektet
Elites and Social Change – Family Strategies and
Networks of Power, 1500–2000.**

